

ФІЛАРЕТ ГУМІЛЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК ЧЕРНІГІВЩИНИ

Історичне краєзнавство на Чернігівщині має багатотисячолітню традицію, причому аж до кінця XVIII ст. місцеву старовину студіювали головним чином представники духовництва, з-поміж яких було чимало високоосвічених і талановитих учених, письменників, діячів культури. Становлення церковно-історичного краєзнавства як наукової дисципліни на Чернігівщині в середині XIX ст. пов'язане з іменем Філарета Гумілевського. Його науковий доробок складають понад 150 праць з богословсько-догматичної, агіографічної, церковно-історичної та краєзнавчої тематики. За життя Філарет користувався неабияким авторитетом у наукових колах, був обраний членом багатьох історичних, географічних та археографічних товариств. Але за радянських часів спадщина Філарета Гумілевського, як і уся церковна історіографія, опинилися на узбіччі наукового життя, хоча фахівці зазвичай користувалися історико-краєзнавчими студіями Філарета. Лише останнім часом дослідники звернулися до цієї непересічної постаті нашого минулого.¹

Народився майбутній архіпастир у родині священика села Лісне Конобеєво Тамбовської губернії Григорія Конобеївського 23 жовтня 1805 р. Ім'я він одержав на честь святого Дмитрія Ростовського. Згодом хлопчикові судилося змінити не тільки ймення, але й прізвище, проте він залишив у науці не менш яскравий слід, ніж уславлений владика, який, до речі, був також тісно пов'язаний з Чернігівщиною. Початкову освіту Дмитро Конобеївський одержав у Вишенській пустині на Тамбовщині, де його першим учителем був ієродиякон Никон.² Згодом він пройшов усі щабелі церковної освіти. Після закінчення Шацького повітового духовного училища Дмитро у 1820 р. вступив до Тамбовської семінарії. Відразу він оселився у родині священика жіночого Вознесенського монастиря Іоанна Репкіна (приятеля отця Григорія Конобеївського), а на останньому курсі мешкав на квартирі ректора семінарії архімандрита Іасона. Відтак, юнак міг користуватися бібліотекою ректора і, за словами одного з біографів, «під пильним оком був позбавлений шкідливого впливу міського життя».³ У семінарії майбутній пастир за малий зріст і лагідну вдачу отримав нове прізвище — Гумілевський (від лат. малий). Навчався Дмитро легко і старанно, отож закономірно виникло питання — чи повертатися до своєї парафії і згодом посісти батьківське місце, чи продовжувати навчання. На прохання ректора семінарії отець Григорій, який спочатку був схильний забрати сина додому, зрештою погодився на те, щоб відправити його здобувати подальшу освіту. Батьківське напуття було назавжди закарбоване на портреті сина, який був виконаний місцевим художником: «Сыне, храни мои словеса» (Притчі Соломонові, Гл. 7, ст. 1). За таких обставин тамбовський семінарист-випускник попрямував до Московської духовної академії, де він навчався протягом 1826—1830 р.р.

В академії Дмитру довелося приймати важливе рішення, яке визначило його подальший-життєвий шлях. Річ у тім, що кількох випускників академії за ініціативою члена державної ради М. Сперанського у 1829 р. відправили до західноєвропейських університетів з метою здобуття належної підготовки для подальшої викладацької діяльності в

Росії.⁴ Така практика мусила продовжуватися і надалі. Мріяв про подорож за кордон і академіст з Тамбовщини. Здавалося, цьому мало сприяти прекрасне знання німецької мови та палке захоплення, наукою. Але на останньому курсі він прийняв чернецтво і набув ім'я Філарет. Таке рішення могло виникнути під впливом московського митрополита Філарета Дроздова, який натоді уже знав про талановитого студента академії і бажав бачити його у святительському вбранні. Академію Філарет Гумілевський закінчив магістром і цілком «виправдав сподівання ректора семінарії, який послав його до академії».⁵ Випускника залишили на посаді викладача кафедри Церковної історії. Згодом його було переведено на кафедру богослів'я, потім призначено інспектором (1833 р.) і, нарешті, ректором академії (1835 р.). Лекції Філарета Гумілевського відзначалися новизною, використанням різноманітних джерел, дотепністю, а часом і різкою критикою опонентів. Через десять років викладацької та наукової діяльності в академії, у 1841 р. Філарета Гумілевського було висвячено єпископом Ризьким. Його активна місіонерська діяльність у Прибалтиці спричинила перехід у православ'я тисяч латишів та естонців.

У зв'язку з бурхливим розвитком історичної науки у XIX ст. з'являються перші узагальнюючі праці з історії Російської Церкви. Вони належали перу вчених архієреїв митрополита Платона Левшина, митрополита Євгенія Болховітінова, архимандрита, згодом митрополита Макарія Булгакова. У 40-х р.р. XIX ст. побачила світ і п'ятитомна «История Русской Церкви» Філарета Гумілевського. Наукова громадськість схвально сприйняла цей твір. Праця Філарета охоплювала усі періоди існування Російської Церкви, в тому числі новітній або Синодальний, про який натоді ще не було жодної студії. Лаконізм «Истории» зумовив її численні перевидання та використання як підручника у духовних навчальних закладах. Ця праця поставила автора в ряд найвидатніших істориків того часу.⁶

Наступний період життя та діяльності Філарета Гумілевського — з 1848 р. і до самої смерті — був пов'язаний з Україною. Одинадцять років він очолював Харківську єпархію. Перебуваючи на цій посаді, Філарет зібрав і опрацював багатий матеріал з історії Слобідської України. Результатом його досліджень стала багатотомна праця «Историко-статистическое описание Харьковской епархии» (Москва — Харків, 1852—1859). Наукову роботу владика завжди поєднував з ширим виконанням пастирських обов'язків. Одним із засобів утвердження у суспільстві принципів християнської моралі, виховання населення у дусі православ'я, Філарет вважав освітню справу. Його зусиллями відкривається низка церковно-парафіяльних шкіл, а також жіноче єпархіальне училище в Харкові.

У 1857 р. Філарет Гумілевський одержав чин архієпископа, і через два роки був призначений на єпископську кафедру до Чернігова. Сім років на Чернігівській кафедрі для досвідченого владика і маститого вченого були найпліднішими. Ще під час подорожі з Харкова на Чернігівщину він уважно ознайомився зі станом єпархії, життям і побутом місцевої людності.⁷ У вічі новому владіці впали хиби освітньої справи. Протягом 60-х р.р. за розпорядженням архієпископа Філарета в єпархії було відкрито сотні парафіяльних шкіл, а також Стародубське повітове духовне (1861 р.) і Чернігівське єпархіальне жіноче (1866 р.) училища. Не припиняв владика місіонерської діяльності, внаслідок чого чимало старовірів перейшли у православ'я.⁸ Завдяки піклуванню Філарета було відновлено комплекси споруд Єлецького монастиря і Чернігівської духовної семінарії, ремонтувалися церкви. Єдине, з чим можна порівняти пастирську активність архієпископа Філарета, то це ті-

льки з його надзвичайно плідною науковою діяльністю в цей останній період життя.

Після прибуття у Чернігів Гумілевський ознайомився з місцевими архівами і був вражений їхнім багатством. Чимало цінних історичних документів зберігалося навіть у парафіяльних церквах. Призвичасний до систематичної наукової праці, Філарет інтенсивно опрацюював архівні скарби. Він також налагодив постачання священниками у консисторію інформації, яка стосувалася історії Чернігівщини. У липні 1861 р. за безпосередньою участю архієпископа Філарета було засовано часопис «Черниговские епархиальные известия», який складався з двох частин. У першій — офіційній — друкувалися урядові та синодальні накази, розпорядження та інша офіційна документація. Неофіційна частина — більша за обсягом і цікавіша за змістом — призначалася для висвітлення минулого і сучасного життя краю. Основна частина історико-краєзнавчих нарисів і статей у часописі належала перу самого Філарета Гумілевського.⁹ Того ж таки 1861 року виходять з друку окремими виданнями студії Філарета «Общий обзор Черниговской епархии» та «Черниговские кафедральные монастыри» з додатком деяких неопублікованих творів Дмитрія Ростовського та планом стародавнього Чернігова. Особливу увагу Філарет звернув на історію монастирів, адже вони здавна слугували важливими осередками господарського та духовного життя, освіти і культури. З властивою Філарету працездатністю він укладає і публікує з номера в номер історичні нариси про Новгород-Сіверський, Глухівський, Домницький, Козелецький, Крупицький, Рихлівський та інші монастирі. Для упорядкування своїх нарисів владика користувався друкованими джерелами, залучав багатий архівний матеріал, стародруки та рукописи. Наприклад, Філарет згадує шість синодиків, які містили відомості про чернігівську князівську династію, у тому числі втрачений Новгород-Сіверський, що, за його словами, мав цінність не меншу, ніж відомий Любецький.¹⁰ Зрештою, накопиченого матеріалу вистачало для того, щоб укласти історичні нариси про церковні старожитності усієї Чернігівщини. Невдовзі з'являються описи Чернігова, Остра, Ніжина, Стародуба, Мглина, Глухова, Новозибкова з повітами. Крім того, після смерті владика були надруковані описи Борзнянського, Кролевецького (1868 р.), Новгород-Сіверського, Сосницького, Городнянського, Козелецького, Суразького, Конотопського (1872 р.) повітів. І хоча в цих описах основну увагу автор приділяв церковній історії, часто-густо ігноруючи події світського життя, вони становлять значний історико-краєзнавчий інтерес. Зрештою можна сказати, що вдруге, після опису О. Ф. Шафонського, було створено більш-менш загальну картину історичного минулого Чернігівщини. Але, на жаль, нагла смерть 9 серпня 1866 р. від холери у Конотопі обірвала наукові пошуки преосвященного історика. Через сім років історико-краєзнавчі нариси Філарета Гумілевського, що були розкидані по сторінках часопису «Черниговские епархиальные известия», було зібрано до купи під назвою «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» (Кн. 1—7, Чернигов, 1873—1874). Це видання було упорядковане тогочасним чернігівським єпископом Нафанілом. Надруковано «Описание» на поганому папері з багатьма помилками і скороченнями, причому до нього потрапили студії інших авторів без зазначення їхніх прізвищ. Наприклад, у другому томі вміщено статтю М. Докучаєва «Первые годы существования Черниговской семинарии», яка була надрукована раніше в «Черниговских епархиальных известиях» (1870—1871), і статтю Л. Білоусовича «Построение новых зданий для семинарии», яку упорядники «Описания» запозичили з «Известий» за 1866 р. У третьому томі

вміщено студію того ж таки Л. Білоусовича «Описание Нежинского Благовещенского второкласного монастыря, называемый Назарет Пресвятой Богородицы», яку він раніше надрукував у «Черниговских епархиальных известиях» (1867—1868). Це тим більше дивно, що Філарет мав власний нарис про цей монастир з додатком не опублікованих раніше творів С. Яворського. Наприкінці цього ж тому вміщено статут Рихлівського монастиря, якого ми теж не знайдемо у Філарета. Але, в свою чергу, у семитомнику немає творів Д. Ростовського, С. Яворського і плану стародавнього Чернігова, а також описів чернігівських кафедральних монастирів, опрацьованих Філаретом Гумілевським. На хибі видання 1873 р. ще в минулому столітті звернув увагу Г. Милорадович і наголосив на необхідності здійснити видання автентичного Філаретового «Описания»,¹¹ але і досі цей задум не був реалізований.

Ще гірше склалася доля Філаретового архіву. Його бібліотека, як відомо, потрапила до Чернігівської духовної семінарії, але документи опинилися, очевидно, у протоієрея А. Страдомського, який допомагав Філарету в роботі, а потім у його нащадків, які продали старі папери якомусь єврею-перекупнику. Коли на початку ХХ ст. було вирішено заснувати в Чернігові Єпархіальне сховище старожитностей, згадали і про спадщину Філарета Гумілевського. За пошуки втраченого архіву взявся краєзнавець і священик К. Карпинський. Він розшукав того єврея-перекупника, який підтвердив, що колись дійсно за безцінь придбав 27 пудів книжок і паперів й перепродав їх торговцям на обгортки.¹² Згадав він також, що до нього приїздив з Києва якийсь професор і шукав рукопис Філарета, за який давав 300 крб. Але вже було пізно — рукопис використали за іншим призначенням. Подальші пошуки привели К. Карпинського до онука А. Страдомського, який люб'язно передав йому рештки паперів з архіву Філарета Гумілевського. Список знайдених документів частково було опубліковано.¹³

Влітку 1907 р. іншому дослідникові життя та діяльності Філарета Гумілевського відомому краєзнавцю П. Добровольському пощастило знайти у родинному архіві П. Дорошенка цікавий документ, що засвідчує задум архієпископа заснувати у Чернігові історичне товариство.¹⁴ У ньому він стисло викладає мету і завдання майбутньої організації. Що спонукало владика затівати таку складну справу? Відповідь у рукописі — бажання зібрати і зберегти для нащадків старожитності, які, за словами Філарета, з кожним роком гинули без належного догляду.¹⁵ Коли був написаний цей документ — невідомо: рукопис не датований. Вірогідно, Гумілевський склав його у рік смерті і послав до с. Сваркова відомому громадському діячеві й історичу О. Марковичу, «котрий хоч і підписав цей документ, але після раптової смерті архієпископа не дав цій справі належного продовження».¹⁶ На жаль, цей проект став останнім словом преосвященного історика на ниві розробки місцевої старовини.

Філарета Гумілевського було поховано під олтарем Троїцького собору. У 1884 р. коштом відомого історика і краєзнавця Г. Милорадовича на стіні храму було встановлено бронзову меморіальну дошку, яка згодом зникла за нез'ясованих обставин.¹⁷ Нещодавно архієрейський собор у Москві канонізував знаменитого митрополита Філарета Дроздова. Може, доцільно і нашій громадськості порушити питання про хоча б місцеве вшанування пам'яті уславленого Чернігівського архієпископа, а науковцям і видавцям замислитись над проблемою перевидання його творів?

Джерела та література:

- 1 Коваленко О. Б. Основні етапи розвитку церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції. — Чернігів, 1992. — С. 116—119; його ж. Архієпископ Філарет (Гумилевський) і розвиток історичного краєзнавства на Україні // Релігійна традиція в духовному відродженні України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. — Полтава, 1992. — С. 117—118.
- 2 Лисовский И. Филарет, архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия. — 1892. — №№ 7; 8. — Часть неофициальная.
- 3 Черниговские епархиальные известия. — 1891. — № 16. — Часть неофициальная. — С. 486.
- 4 Черниговские епархиальные известия. — 1891. — № 17. — Часть неофициальная. — С. 510.
- 5 Черниговские епархиальные известия. — 1891. — № 17. — Часть неофициальная. — С. 509.
- 6 Карташев А В. Очерк по истории Русской Церкви. — М., 1993. — Т. 1. — С. 23.
- 7 Туткевич В. Первые дни пребывания архиепископа Филарета в Черниговской Епархии // Черниговские Губернские Ведомости. — 1859. — № 50. — Часть неофициальная.
- 8 Пестряков В. Высокопреосвященный Филарет (Гумилевский), архиепископ Черниговский // Черниговские епархиальные известия. — 1901. — № 14. — Часть неофициальная. — С. 491—492.
- 9 Там само. — 1901. — № 16. — Часть неофициальная. — С. 567.
- 10 Дроздов В. Учреждение Черниговского епархиального Древлехранилища // Сборник Черниговского епархиального Древлехранилища. — Чернигов, 1908. — Вып. 1. — С. 1—9 (окр. пагінації).
- П Киевская старина. — 1883. — № 3. — С. 657—658.
- 12 Дроздов В. Вказ. праця. — С. 1—9 (окр. пагінації).
- 13 Черниговские епархиальные известия. — 1908. — №№ 13 ; 14; 15. — Часть неофициальная.
14. Добровольский П. М. К биографии Филарета (Гумилевского), архиепископа Черниговского // Черниговские епархиальные известия. — 1907. — № 22. — Часть неофициальная. С. 757—763.
- 15 Там само.
- 16 Дроздов В. Вказ. праця. — С. 1—9 (окр. пагінації).
- 17 Черниговские епархиальные известия. — 1884. — № 12. — Часть неофициальная. — С. 602—603.